

ПРО СТАРОЖИТНОСТІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРИМУ В ЗАПИСКАХ ТОРГОВИХ ДИПЛОМАТІВ Ж. РЕЙІ ТА Ж. Ф. ГАМБИ

Розглянуто дві торгово-дипломатичні експедиції в Крим, які відбулися на початку ХІХ ст., коли було розпочато всебічне освоєння регіону. Історіографічний аналіз показав, що вже після виходу робіт вони мали величезний успіх у сучасників, але потім були забуті та не вивчалися аж до недавнього часу. Детально розглянуто відомості мандрівників Ж. Рейї та Ж. Ф. Гамби щодо старожитностей Південно-Західного Криму, що дозволяє більш об'єктивно реконструювати вигляд цих пам'яток і деталізувати процес історичного освоєння півострова.

Ключові слова: подорожі, Ж. Рейї, Ж. Ф. Гамба, А. Е. Рішельє, торгово-дипломатичні експедиції, Південно-Західний Крим.

У 1783 р. до складу Росії увійшов особливий у всіх відносинах регіон, зі своєю історією, населенням, культурою. Крим, населений татарами, греками, вірменами, євреями, німцями, болгарами, циганами, викликав у середовищі російських чиновників неоднозначні настрої: з одного боку, екзотика і неосвоєні ресурси робили його унікальним і привабливим, з іншого боку, викликало побоювання різноманіття місцевих культур, оскільки представники кожного народу розраховували на збереження своїх прав.

Ключем до вирішення даної проблеми було налагодження контактів з місцевим населенням, проведення переговорів зі старшинами і нобілітетом, встановлення дружніх або хоча б довірчих відносин. Саме з такими цілями в Крим здійсню-

валися дипломатичні поїздки. Деякі з них були спрямовані на встановлення добросусідських відносин з кримськими народами, деякі направлялися до султанського двору до Константинополя, щоб показати татарам лояльне до їх могутнього сюзерену відношення. Це як ніхто інший, розумів А. Е. Рішельє (1766–1822), талановитий політик, людина-епоха в історії Одеси та всього Новоросійського краю.

З ім'ям великого одеського градоначальника пов'язано чимало проектів, що реалізовувались на півдні Росії, в тому числі і в Криму [5; 14; 15]. Під його заступництвом проводилося економічне освоєння краю, здійснювалися дипломатичні та торгово-дипломатичні поїздки на південь. Серед них – подорожі Ж. Рейї та Ж. Ф. Гамби.

Незважаючи на ґрунтовну розробку теми губернаторства Рішельє в Новоросії, далеко не всі питання вирішені. До цих пір повністю не вивчені всі деталі його перебування на півдні Росії, не до кінця виявлені всі проекти, в яких довелося брати участь великому французові, не складено повний перелік наслідків його 11-річного генерал-губернаторства. Практичне значення подальшої розробки даного питання очевидно: звертаючись до окремих епізодів життя настільки яскравих персоналій, дослідники отримують можливість виявити ті чинники, які перетворили Одесу на столицю Новоросії, науковий і культурний центр Південної Росії. Крим, який перебував у сфері впливу новоросійських губернаторів і завжди був пов'язаний з «материковим» Причорномор'ям спільністю історії, культури та економіки, представляв для адміністрації Рішельє не менш цікавий регіон. Для сучасних дослідників кримської історії ця обставина має величезне значення, оскільки мандрівники, приїжджаючи на півострів незалежно від мети їх візитів, торкалися проблеми історії краю, описували пам'ятки старовини, робили цікаві зауваження щодо стану об'єктів і всього півострова в цілому. Саме це змушує кримиознавців знов і знов звертатися до записок мандрівників.

Пілігримам, які відвідали Північне Причорномор'я і Крим, присвячено безліч статей і фундаментальних робіт. Деякі з них посилаються на праці мандрівників вибірково (в якості преамбули дослідники посилаються на твори тих чи інших вояжерів, щоб показати еволюцію вивчення питання); так, наприклад, починається історіографічний нарис про археологічне вивчення Херсонеса Таврійського [4, с.9–11]. Серед робіт узагальнюючого характеру, в яких згадуються імена мандрівників, що нас цікавлять, виділяються фундаментальні праці А. А. Непомнящего [11], І. В. Тункіної [17], А. В. Мальгіна [6], серед спеціальних – стаття М. І. Храпунова [19]. Остання робота особливо цікава тим, що автор вперше зацентрував увагу на зв'язку вояжерів з ім'ям одеського градоначальника, а також проаналізував текст їх творів щодо старожитностей Херсонеса. Однак дослідники або висвітлювали загальний контекст епохи, або розглядали роботи вкрай вузько, випускаючи той факт, що старожитності Херсонеса розглянуті мандрівниками у взаємозв'язку з іншими пам'ятками Південно-Західного Криму (Гамба, наприклад, вважав Інкерман частиною єдиної держави Херсонес); не був проведений також порівняльний аналіз відомостей обох авторів та інших мандрівників того часу. Розгляд робіт французьких вояжерів з цієї точки зору дозволить повноцінно ввести їх у науковий обіг і визначити їх місце поміж авторів подорожніх записок про Крим на початку ХІХ ст. Без цього оцінити внесок даних експедицій в історико-культурне освоєння півострова неможливо.

Серед мандрівників початку ХІХ ст. було чимало загадкових особистостей. Барон Жуан де Рейї (1780–1810) належить саме до таких, оскільки позначена ним мета візиту не збігається зі змістом поїздки. Незважаючи на те, що ім'я автора досить широко відоме серед дослідників Кримського півострова, найголовніша частина роботи – переклад його твору українською мовою – не здійснена. Потреба в цьому

перекладі досі не усвідомлювалася з тієї причини, що історична частина його твору являє собою компіляцію з праць П. С. Палласа і європейських істориків (Тунманн, Пейсонель, Формалеоні та багато ін.). Посилання на його працю почали з'являтися вже в I половині XIX ст. в роботах, присвячених географії Криму і Чорного моря [21; 22; 35], Кримській війні [24], серед найновіших робіт – в дослідженні, присвяченому татарам [31, р.19]. Ім'я мандрівника потрапило також в покажчик по караїмізму, де зазначено, що Жан Жак Рако де Рейї подорожував переважно Південною Росією в якості аташе при одеському губернаторі Рішельє; під час подорожі консультувався професором Палласом, чий твори переклав французькою мовою з німецької [45, р.259]. Як відзначають укладачі покажчика, Жан Рейї був одним з перших мандрівників, який поряд з Дюбуа де Монпере та Е. Гендерсоном, заклав основу академічного дослідження караїмського кладовища в долині Йосафат [32, р.174].

Твір Ж. Рейї привернув увагу читачів, на нього посилаються головні покажчики того часу [30, р.561.; 38, р.37; 23, р.50.; 44, р.37]. Про особу самого автора можна довідатися з численних французьких біографічних словників, які склалися в XIX ст. [43, р.790; 28, р.643]. Мандрівник народився у 1780 р. в знатній родині в Пікардії, не дожив до 30 років і помер в Пізі 22 лютого 1810 р. До Росії відправився в 1802 р., а після повернення до Франції в наступному (1803) році був юристом у військово-морському департаменті Державної Ради, потім призначений субпрефектом Суассона, верховним префектом Арно, після цього служив рекетмейстером (статс-секретарем) при уряді. Свої головні твори Рейї написав після подорожі до Криму, під час якої познайомився з академіком П. С. Палласом, який став для француза наставником і рецензентом його праць. Важливо, що П. С. Паллас довірив молодому мандрівникові переклад свого твору про Тибет французькою [39, р.550; 40, р.634; 41, р.25,42].

Подорож до Криму відбулася в 1803 р. Мета поїздки барона де Рейї, як стверджують сучасні дослідники, досі не з'ясована. Мандрівниця М. Холдернесс, яка провела в Криму чотири роки (з 1816 по 1820 рр.), вважала, що Ж. Рейї був шпигуном французького імператора; деякі з сучасних авторів повірили підозрам англійської місіонерки і вважають, що мета візиту французького мандрівника була «шпигунсько-дипломатичною»: він збирав відомості про Росію, під приводом дослідження торгових портів на півдні імперії здійснив подорож до Криму, де зустрічався з татарами, намагаючись з'ясувати їхнє ставлення до Наполеона та Павла I, вивчав стан військових портів, армії та флоту [19, с.610–612].

Твору передуює присвячення Наполеону, в якому автор загадково зазначає, що його візит до Криму – це данина поваги «імператору і королю»; залишається неясним, з яким проханням французький монарх звернувся до Рейї, але так чи інакше, все це завуальовано іншою причиною, яку називає француз, – прагненням поповнити знання про Крим і познайомити співвітчизників із нащадками Великого Чингізхана (маючи на увазі татар). Цілком імовірно, що Рейї дійсно виконував подібного роду функцію, але метою його спостережень була не тільки Росія, її торгівля або внутрішній стан, але й французькі емігранти, які масово залишали Батьківщину після революції. Саме тому Рейї опиняється поряд з герцогом Рішельє, який за рік до цього переїжджає в Росію. До тих пір, поки не вдалося виявити документ з наказами Наполеона, адресованих Ж. Рейї, нам залишається лише робити припущення на основі вивчення тексту його твору.

Записки Ж. Рейї містять інформативну історичну складову. Приїхавши до Криму, Рейї знайшов надійну підтримку з боку академіка П. С. Палласа, який не тільки дав притулок французові, але й допоміг йому скласти маршрут подорожі, забезпечив всіма необхідними відомостями побутового та історичного характеру про країну, а також взявся за редак-

цію готових записок Жана Рейї, істотно їх виправивши або дописавши.

Після повернення до Франції записки Ж. Рейї отримали схвалення і визнання – їх відразу було перекладено англійською (переклад вийшов у 1807 р. в Лондоні); також знайшлася група вчених, які особливо зацікавилися нотатками француза. У передмові автор дякує натуралісту Ж. Ласепеду (1756–1825), вченому-сходознавцю Л.-М. Ланглесу¹ і анти-

---

¹ Відомий археолог Обен Луї Міллен (1759–1818) збагатив європейську науку своїми працями з історії мистецтв і нумізматики. Будучи зберігачем кабінету рідкостей і медалей в Паризькій національній бібліотечі, вчений не міг не взяти участь у розгляді старожитностей, привезених Рейї. «Нотатки месьє Міллена щодо медалей, привезених з Криму Ж. Рейї» («*Note de M. Millin sur les médailles trouvées en Crimée par M.J Reuilly*») присвячені греко-римським медалям (монетам), зібраним автором записок про Крим. Міллен описує дві медалі (монети) з Херсонеса, які вважає «великим придбанням», оскільки на той час про місто було відомо вкрай мало. Медаль, одна з найбільш цікавих, була знайдена Рейї в 50-ти кроках від того місця, де, як він вважав, був храм Діани. Зображення було наступне: богиня в туніці вбиває оленя, який від неї втікає; вона ж його наздогнала і поставила ліве коліно на його круп; внизу підпис «ХЕР». На зворотному боці: «*copurète*», тобто битливий бик (згідно «Словнику французької мови» Е. Літре, тут використаний нумізматичний термін, що позначає зображення бика, готового вдарити рогами), нижче поміщений епіграф ΥΡΙΣΚΟ. Автор упевнений, що це ім'я не можна зіставити з Таврікою, чії жителі називалися таврами; швидше за все, як каже Міллен, це частина імені магістрату Сириסקа; подібні аналогії можна зустріти у Екхеля, який також опублікував медаль з Діаною і биком і написом, що означає ім'я магістрату.

Друга медаль (монета) здавалася дослідникам ще більш цікавою, оскільки на той час не була опублікована. З одного боку проглядалася голова імператора – це була перша медаль подібного роду. За написи ОУН автор приходиться до висновку, що вона належала Септімусу або Олександрю Северу (Міллен схиляється до першого). З іншого боку – зображення Діани, яка підняла праву руку, а в лівій тримає лук; біля її ніг лежить газель або олень, поруч - напис ХЕР.

Міллін зазначив, всі вони досі не були опубліковані, як і більшість медалей Херсонеса Таврійського і Європейської Сарматії; причина, по якій

кознавцю О.-Л. Міллену², які допомогли описати медалі і

дослідники не хочуть їх вивчати, як думав автор, полягає в їх поганому стані. Роботи Пемброка, Вакселя, нумізматів Д. Сестіні (1750–1832) та І. Пеллерена (1684–1782) не в змозі були повністю відобразити склад даних знахідок, тому-то медалі та монети Рейї розглядалися з особливою ретельністю.

Для сучасних дослідників це особливо цікавий епізод: як впливає з твору, вивезти монети та інші знахідки не тільки з Криму, але й з Росії, не складало ніяких труднощів – так монети потрапили до Франції; що ще більш важливо, Ж. Рейї поступив гідно, як і личить досліднику – спробував ввести в науковий обіг неопубліковані і невідомі вченому світу знахідки. Крім чудового опису Криму, Рейї був особливо задоволений тим, що йому вдалося скласти дві карти – карту Криму та план Севастопольської гавані. Окремим предметом гордощів було те, що автор вважав себе першим французом, який здійснив подібного роду подорож.

² Відомий археолог Обен Луї Міллен (1759–1818) збагатив європейську науку своїми працями з історії мистецтв і нумізматики. Будучи зберігачем кабінету рідкостей і медалей в Паризькій національній бібліотеці, вчений не міг не взяти участь у розгляді старожитностей, привезених Рейї. «Нотатки месьє Міллена щодо медалей, привезених з Криму Ж. Рейї» («Note de M. Millin sur les médailles trouvées en Crimée par M.J. Reuilly») присвячені греко-римським медалям (монетам), зібраним автором записок про Крим. Міллен описує дві медалі (монети) з Херсонеса, які вважає «великим придбанням», оскільки на той час про місто було відомо вкрай мало. Медаль, одна з найбільш цікавих, була знайдена Рейї в 50-ти кроках від того місця, де, як він вважав, був храм Діани. Зображення було наступне: богиня в туніці вбиває оленя, який від неї втікає; вона ж його наздогнала і поставила ліве коліно на його круп; внизу підпис «ХЕР». На зворотному боці: «соgnipète», тобто битливий бик (згідно «Словнику французької мови» Е. Літре, тут використаний нумізматичний термін, що позначає зображення бика, готового вдирати рогами), нижче поміщений епіграф ΥΡΙΣΚΟ. Автор упевнений, що це ім'я не можна зіставити з Таврікою, чії жителі називалися таврами; швидше за все, як каже Міллен, це частина імені магістрату Сириסקа; подібні аналогії можна зустріти у Екхеля, який також опублікував медаль з Діаною і биком і написом, що означає ім'я магістрату.

Друга медаль (монета) здавалася дослідникам ще більш цікавою, оскільки на той час не була опублікована. З одного боку проглядалася голова імператора – це була перша медаль подібного роду. За написи

монети, привезені автором з подорожі. Висновки експертів були додані до тексту твору в кінці книги в якості додаткових глав.

Як уже зазначалося, маршрут подорожі по Криму для Ж. Рейї склав П. С. Паллас, про це нам говорить перелік об'єктів, виділених академіком для відвідування французьким мандрівником [37]. Серед них – Південно-Західний Крим, а саме: Севастополь або Актіар; «Стародавній Херсонес за межами міста, на берегах бухти з карантинном та інші руїни в околицях, особливо сліди стародавнього Херсонеса, який займає мис Фанарі в 12-ти верстах від Севастополя»; «печери і зруйновані галереї Інкермана, висічені в скелі»; на шляху з Севастополя в Балаклаву - «мис Фанарі і монастир Святого Георгія, які повинні були існувати поблизу стародавнього храму Діани на мисі Айя-Бурун»;

ОУН автор приходить до висновку, що вона належала Септіміусу або Олександрю Северу (Міллен схиляється до першого). З іншого боку – зображення Діани, яка підняла праву руку, а в лівій тримає лук; біля її ніг лежить газель або олень, поруч - напис ХЕР.

Міллін зазначив, всі вони досі не були опубліковані, як і більшість медалей Херсонеса Таврійського і Європейської Сарматії; причина, по якій дослідники не хочуть їх вивчати, як думав автор, полягає в їх поганому стані. Роботи Пемброка, Ваксея, нумізматів Д. Сестіні (1750–1832) та І. Пеллерена (1684–1782) не в змозі були повністю відобразити складаних знахідок, тому-то медалі та монети Рейї розглядалися з особливою ретельністю.

Для сучасних дослідників це особливо цікавий епізод: як впливає з твору, вивести монети та інші знахідки не тільки з Криму, але й з Росії, не складало ніяких труднощів – так монети потрапили до Франції; що ще більш важливо, Ж. Рейї поступив гідно, як і личить досліднику – спробував ввести в науковий обіг неопубліковані і невідомі вченому світу знахідки. Крім чудового опису Криму, Рейї був особливо задоволений тим, що йому вдалося скласти дві карти – карту Криму та план Севастопольської гавані. Окремим предметом гордості було те, що автор вважав себе першим французом, який здійснив подібного роду подорож.

гавань Балаклави і старе місто генуезців [42, р.233–235]. Рейї сумлінно відвідав усі з названих об'єктів, цитуючи на кожному з них висновки свого вчителя – академіка П. С. Палласа; найбільше його зацікавили пошуки храму Діани, де він намагався навіть сперечатися з великим ученим.

Зміст³ твору Ж. Рейї відповідає його первісному задуму – показаний стан торгівлі на Чорному морі, складені карти, плани і віньетки, написаний розлогий пасаж про історію краю, в якому він спирається на світил історії древності і відповідної йому сучасності.

У 1817 р. подорож з торгово-дипломатичними цілями в Південну Росію зробив французький кавалер (chevalier), мандрівник і письменник Жан Франсуа Гамба (1763–1833). Уродженець Дюнкірхена, майбутній французький консул отримав освіту в монастирському училищі в Жюїльї, потім навчався в Німеччині. Повернувшись на батьківщину, Гамба

---

³ Зміст: відправлення з Петербурга до Одеси; виїзд з Одеси; прибуття в Крим. Подорож по Криму. Частина перша: Фізичний стан (географія і природна історія Криму). § 1 – Розташування Криму; § 2 – Кримські гори; § 3 – Будова гір і шахти; § 4 – Опис гір на Південному узбережжі; § 5 – Вулкани, виверження, землетруси, грязьові виверження; § 6 – Властивості ґрунтів; § 7 – Річки та солоні озера; § 8 – Ліси; § 9 – Коники; § 10 – Клімат; § 11 – Властивості повітря; § 12 – Властивості води; § 13 – Вітри.

Друга частина присвячена «політичному стану» Криму: § 1 – Точна історія Криму до його завоювання росіянами; § 2 – Храм Діани і Орестеон; § 3 – Республіка Херсонес або Херсон в Криму; § 4 – Головні міста Криму; § 5 – Мешканці Криму і мова кримських татар; § 6 – Мораль і релігія; § 7 – Звички і характер татар, з розваги і хвороби; § 8 – Дворяни Криму. Атай-Мурза, Ширін-беї, Сеїд Мухаммед Муфтій-ефенді; § 9 – Уряд при ханському і російському режимах; § 10 – Господарство, податки, тюрми і відправлення правосуддя; § 11 – Сільське господарство, рибна промисловість, торгівля; § 12 – Населення, доходи, російські війська; § 13 – Можливі шляхи поліпшення; переваги, які Росія може отримати від Криму; § 14 – Порт Севастополя і російський флот.

очолив торговий дім, заснований його батьком. Французька революція позбавила його більшої частини сімейного майна, тому французу довелося кинути справи і відправитися в свого роду вигнання, яке він перетворив на багаторічну подорож по Європі. Після відновлення Бурбонів на французькому престолі Гамба, який прагнув бути корисним рідній державі, представив уряду записку про торгівлю з Азією, яку прихильно зустрів герцог Рішельє, в минулому одеський градоначальник, прекрасно обізнаний в житті Новоросійського краю. У Південній Росії Гамба цікавився торговими містами, їх транзитною здатністю і тим, «чи може Франція отримати вигоди з безпосередніх торговельних зносин з Росією». Одеса, Миколаїв, Херсон, Таганрог, Нахичевань, Новочеркаськ, Астрахань, німецькі, татарські і грецькі колонії, Тамань, Керч, Феодосія, Севастополь, Сімферополь - ось ті міста, в яких французу довелося побувати. Опис подорожі було опубліковано відразу ж після повернення в Париж, що правда, не повністю, в журналі «Nouvelles annales des voyages». Рік по тому відбулася друга подорож Гамби до Росії, тепер мандрівника цікавила Грузія, яка, на думку Рішельє, «мала зробитися центром торгівлі Європи з Азією» [16]. Зарекомендувавши себе, Гамба добився призначення на посаду французького консула в Тифлісі. В останній раз рідні краї француз побачив в 1824 р., тоді він і видав книгу під назвою «Voyage dans la Russie meridionale et particulierement dans les provinces au dela du Caucase, fait depuis 1820 jusqu'en 1824» в 2 томах, присвячену його багаторічним спостереженням за станом міст Південної Росії [25]. Частково цей твір було надруковано в «Північному архіві» в 1826-1828 рр. Останні сім років життя автор провів у Тифлісі (1826–1833), де і помер [34; 3, с.192].

Кримському півострову в «Подорожі» Ж. Ф. Гамби присвячена невелика частина другого розділу першого тому, тому не дивно, що вивчення тексту твору проводилося переважно істориками Північного Кавказу [2]. Разом з тим, кри-

мознавці і дослідники Північного Причорномор'я виділили ряд важливих тем, порушених у творі француза, які суттєво доповнюють окремі сторінки кримської історії, в тому числі і щодо старожитностей півострова [17, с.105; 10; 11, с.53,54; 19, с.613].

Приїхавши до Севастополя, Гамба, крім опису міста і порту, робить кілька зауважень про «Херсонеську республіку» з центром у місті Херсоні, який процвітав до заснування Севастополя і стояв на його місці. Таким чином, Гамба практикує загальногеографічний підхід до локалізації міста. На сторінках подорожніх записок можна зустріти різний підхід авторів до проблеми локалізації - вузько- або загальногеографічний. Перший передбачає точне визначення місця розташування пам'ятки із зазначенням конкретних одиничних об'єктів, щодо яких він може бути локалізований. Останній, найбільш простий шлях, який дозволяє описати місцеположення в найбільш загальних рисах, обрали для себе ті мандрівники, які воліли давати універсальні відомості про ті об'єкти, які їм доводилося бачити мимохідь. Найчастіше орієнтиром було місто Севастополь. Ш. Ж. Ромм під час подорожі по південних провінціях (1786 р.), посилаючись на думку архієпископа Херсонського і Слов'янського Євгенія Булгаріса, говорить, що Херсон знаходився прямо в Ахтіарі [13, с.71]; Дж. Вебстер, не вдаючись у подробиці, говорить, що це «класична земля» біля Севастополя, оточена з двох сторін морем, а з двох інших – закрита стінами [46, р.319–320]; на північний захід від Севастополя поміщав розвалини стародавнього Херсона (Корсуна) мандрівник К. Г. Кох [33]. Ж. Ф. Гамба відзначав, що побувати в Севастополі й не відвідати Херсонес неможливо, тобто руїни стародавнього міста перебували в безпосередній близькості від нового [25, р.31]. Нерідко місцеположення Херсонеса мандрівники прив'язували до головної бухти Севастополя: В. В. Пассек поміщав Херсонес без уточнень «на берегах Севастопольської гавані» [12, с.160].

Продовжуючи розповідь про Херсон, Гамба пише, що тепер від могутньої столиці Херсонеса залишилися безформні камені, що лежать в купах або вбудовані в сучасні автору будівлі Севастополя. Стародавнє місто, за свідченням автора, було невеликим і тягнулося вздовж берега до Балаклави.

Гамба, обізнаний в історії Херсонеса, відзначає засновників міста – гераклійців, згадує про римське завоювання, знає легенди про папу Мартіна і Юстиніана II. Цікаві зауваження, які автор повідомляє про Інкерман. Місто в давнину було частиною Херсонеса і називалося Ектенос (перекручене Ктенос, про який писав Страбон). Річка Узень (Чорна) розділяє долину на дві частини, по обидва боки якої височать скелі. Між ними, як пише Гамба, раніше був міст. У товщі скелі висічені камери і печери – справа рук жителів херсонеських, як вважає автор. У цих гротах могли ховатися під час військової небезпеки херсонесити, а тепер це притулок для пастухів і циган [25, р.33–34].

Мандрівники XVIII–XIX ст. прикордонним пунктом Херсонеса Таврійського вважали Інкерман; для сучасних вчених це самостійна досліджувана одиниця, окремий історичний об'єкт. Особливого поширення в працях мандрівників набула теорія «Ктенус (Ктенунт) – Каламіта». Повідомлення Страбона про гавань Ктенунта і фортецю з ровом, який хотіли засипати очеретом скіфи, стало основою для популярної версії про те, що ще в далекій давнині на берегах Інкерманської бухти було грецьке укріплення. Г. Кастельно, звертаючись до старовини, відзначає, що саме під ім'ям Ктенос йому відома стіна з укріпленнями, що з'єднує Сімболон (Балаклаву) і Херсон. На думку автора, фортеця Ктенос могла пережити долю Херсона – тобто бути розібраною на будівельні камені при спорудженні генуезької Каламіти.

На цю ж легенду спиралася М. Гутрі, яка приписує Діофанту відновлення стіни, що доходила до нового форту Ктенустус, побудованого в гирлі великої бухти навпроти

міста Херсон [26, р. 97]. І. М. Муравйов-Апостол назвав міркування мандрівниці «справедливими, але багатими уявою». Автор сумнівався, що тут в Інкермані було розташоване місто Ктенус, оскільки згадки Страбона і Плінія відносились до гавані з такою назвою, але не до фортеці [9, с.144]. Е. Гендерсон, незважаючи на те, що постійно звертався до твору М. Гутрі, все ж зміг уникнути тих помилок, яких допускає його співвітчизниця. Отже, Гендерсон повторює іноді дослівно роздуми М. Гутрі, але висловлює власну точку зору, незмінно посилаючись на Страбона.

Ктенус, згадуваний Страбоном, з'являється і на сторінках твору Е. Гендерсона [29, р.348]. Ця гавань розташована на рівних відстанях від Херсонеса і Балаклави (у Страбона – 40 стадій, у Гендерсона – 5 миль). Фортеця, в яку мандрівник потрапив по сходах з капиці, висіченої в скелі, здалася йому могутньою спорудою, укріпленою з півночі глибоким ровом і високою товстою стіною, частина якої й деякі вежі збереглися. Грецькі написи на воротах і будовах, а також явні сліди роботи грецьких майстрів підказали автору, що фортеця, можливо, побудована за часів херсонеського або боспорського панування, а посилена, розширена і перебудована генуезцями [29, р.352].

Описи Е. Гендерсона перекликаються з повідомленнями Дж. Елліота, який також вважав, що фортеця була «стара, як боспорська або херсонеська влада», а потім була просто відремонтована і зайнята генуезцями [27, р.323–324]. Ж. Ф. Гамба ж вважав Ектенус частиною республіки Херсонес, відзначаючи, що і час існування цього поселення повністю збігається з херсонеським, тобто воно припинило своє існування разом з падінням міста [25, р.33]. Отже, думка французя особлива і виділяється із загального числа міркувань про Інкерман.

Цікаво зіставити міркування мандрівників про призначення та час виникнення печерних комплексів Інкермана. Крім готто-аріанської версії існували інші припущення.

Ш. Ж. Ромм (1786 р.) вважав, що споруди, які він бачив в Інкермані, могли бути споруджені грецькими мореплавцями, які будували житло на скелі і під нею в умовах відсутності дерева; за іншою версією, висловленою мандрівником – слов'янськими племенами, які взяли Херсон в облогу під час походу князя Володимира [13, с.115–116]. На початку XIX ст. дослідники продовжували пов'язувати виникнення печер з військовим контингентом, який розміщувався тут для захисту від набігів ворогів. Саме таке формулювання вирішення питання зустрічаємо у В. Броневського (1815 р.). Мандрівник вважав, що зберігання в камерах пороху і вогнепальних снарядів, а також селітряний завод на правому березі річки успадкували своє призначення з давніх часів [1, с.18]. Аналогічну версію висуває Ж. Ф. Гамба, який вважав, що печери Ектенуса були частиною республіки Херсонес і з'явилися могли тільки завдяки зусиллям його жителів. Кількість печер була настільки велика, що в них спокійно могло поміститися ціле місто, використовуючи камери для притулку під час війни [25, р.34]. Були й інші версії: Дж. Елліот вважав, що печери, вириті під фортецею, становили окреме місто, яке використовувалося місцевими жителями для зберігання продуктів і як притулок у разі потреби [27, р.324].

Храм Діани (Діви, Парфенос, Орсілохії, богині Тавр) – до цієї пам'ятки дослідники завжди ставилися з трепетом. Мабуть, немає в Криму іншого об'єкта, який би так старанно шукали й так довго не могли виявити. Багаторічні пошуки, аналіз повідомлень древніх авторів, спостереження за береговою лінією – все це значно наблизило вчених до розгадки. В кінці XVIII – I половині XIX ст. дослідники схилилися до думки про те, що найбільш імовірним місцем його розташування був мис, на якому стоїть монастир Святого Георгія. Спадкоємність священної основи, перехід від давніх культів до християнських виражалися в єдності сакральної території. Безперервне використання одного і того ж мису як язичниками, так і християнськими ченцями мало, на думку дослідни-

ків, сенс. Тому часто в роботах авторів звучить ідея про те, що монастир Святого Георгія стоїть на місці храму Діани, а поруч розташовувався Священний мис. Ж. Ф. Гамба впевнений в тому, що варвари, які населяли Тавриду, відправляли свої культу в храмі Діани, розташованому саме тут [25, р.37].

Припущення Ж. Ф. Гамби щодо найбільших об'єктів Південно-Західного Криму цілком справедливі в рамках тієї історичної картини, яку малювали собі дослідники і просто освічені європейці того часу. Відсутність докладних описів пам'яток Херсонеса і Балаклави, які виходячи з повідомлень інших авторів, все ж були помітні на поверхні, пояснюється іншими завданнями, які ставив перед собою автор. Разом з тим твір набув резонансу. На нього вийшло кілька рецензій, в тому числі і в британських критичних журналах. У 14-му номері «Британського і іноземного огляду» (1838 р.) вийшла стаття з відгуками на роботи Гамби та Гендерсона, присвячені Кавказу. Серед мандрівників XIX ст., які відвідали і описали Північно-Східне Причорномор'я, поряд з Клапротом, Броневським і Біберштейном, названий Ж. Гамба, однак робота його визначена не тільки як незадовільна, але і як помилкова з багатьох питань. З чим це пов'язано – чи то з мовним бар'єром, через який француз просто не розібрався в стані справ, чи то з ревним ставленням місцевої влади, яка ввела консула в оману, – неясно. Однак це ніяк не могло бути пов'язано з легковажністю самого Гамби; за свідченням І. А. Стемпковського, він не належав до тих авторів, які роблять поспішні висновки [20, р.418].

З такою заявою критиків узгоджується вислів бібліографа літератури про Кавказ і Закавказзя М. Міансарова, який сумнівався, що «відомості Гамби відрізнялися особливою ґрунтовністю» [8, с.353; 7]. Можливо, те ж саме ми можемо сказати щодо відомостей з історії Криму: Херсонес і Херсон у нього не одне і те ж (вважає їх державою і столицею відповідно), Ктенус – частина Херсонеса, печери якого були

вириті як притулок на випадок війни – це найбільш яскраві помилки, які можна зустріти в його праці. Разом з тим, робота Гамби безцінна в тому плані, що дозволяє по-іншому поглянути на історію Криму.

Величезну роль в освоєнні Криму на початку XIX ст. зіграла суспільно-політична, торгово-економічна та культурна діяльність генерал-губернатора Новоросійського краю А. Е. Рішельє. З його ім'ям пов'язана подорож в південні провінції Росії двох французьких дипломатів – Ж. Рейї і Ж. Ф. Гамби. Проявляючи особистий інтерес до історії Криму, мандрівники описували пам'ятки класичної давнини і середньовіччя, які їм доводилося бачити на півострові. Докладні відомості, сміливі інтерпретації, незалежні судження – ось що вирізняє праці французів від аналогічних робіт сучасників. Відомості, зібрані авторами, – це вагомий внесок у скарбничку наших знань про Крим.

Prochorova T. O.

THE ANTIQUITY OF THE SOUTH-WESTERN CRIMEA IN THE NOTES OF TRADE DIPLOMATS J. REUILLY AND J. F. GAMBA

Summary

We consider two trade and diplomatic expeditions to the Crimea, which were held at the beginning of XIX century. It was the time of development of this region. Special attention was paid to travelers J. Reuilly and J. F. Gamba, who studied antiquity of the Southwestern Crimea. That allows to reconstruct the shape of monuments and to detail the process of historical development of the peninsula.

Key words: *Travel, J. Reuilly, J. F. Gamba, A. E. Richelieu, trade and diplomatic expeditions, Southwestern Crimea.*

**О ДРЕВНОСТЯХ ЮГО-ЗАПАДНОГО КРЫМА В
ЗАПИСКАХ ТОРГОВЫХ ДИПЛОМАТОВ Ж. РЕЙИ И
Ж. Ф. ГАМБЫ**

Реферат

Рассмотрены две торгово-дипломатические экспедиции в Крым, которые состоялись в начале XIX в. на волне всестороннего освоения региона. Детально изучены сведения путешественников Ж. Рейи и Ж. Ф. Гамбы относительно древностей Юго-Западного Крыма, что позволяет более объективно реконструировать облик данных памятников и детализировать процесс исторического освоения полуострова.

***Ключевые слова:** путешествия, Ж. Рейи, Ж. Ф. Гамба, А. Э. Ришелье, торгово-дипломатические экспедиции, Юго-Западный Крым.*

Джерела та література

1. Броневский В. Обзорение Южного берега Тавриды в 1815 году / В. Броневский. — Тула, 1822. — 192 с.
2. Гаджиев Т. В. Сочинение Гамба «Путешествие в Южную Россию...» как исторический источник по истории народов Северо-Восточного Кавказа : Дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.02. / Т. В. Гаджиев. — Махачкала, 1983. — 186 с.
3. Гамба // Русский биографический словарь / Сост. А. А. Половцов ; Императорское Русское историческое общество. — М., 1914. — 494 с.
4. Зубарь В. М. Хора Херсонеса Таврического на Гераклейском полуострове: История раскопок и некоторые итоги / В. М. Зубарь. — К. : ИД «Стилос»,

2007. — 318 с., с. 9–11.
5. Майков П. М. Герцог Ришелье в России / П. М. Майков // Русская старина. — 1897. — Т. 91. — № 6. — С. 33—49.
  6. Мальгин А. В. Русская Ривьера : Курорты, туризм и отдых в Крыму в эпоху Империи : Конец XVIII – начало XX в. / А. В. Мальгин. – Симферополь : СОНАТ, 2006. — 352 с.
  7. Мануйлов В. А. Комментарии // Лермонтов М. Ю. Герой нашего времени. — СПб.: Академич. проект, 1996. — С. 193—369.
  8. Миансаров М. Bibliographia Caucasica et Transcaucasica. Опыт справочного систематического каталога печатным сочинениям о Кавказе, Закавказье и племенах, эти края населяющих / М. Миансаров. – Т. 1. – Отд. 1. – СПб., 1874. – 804 с.
  9. Муравьев-Апостол И. М. Путешествие по Тавриде в 1820 году / И. М. Муравьев-Апостол. — СПб. : Печ. в тип. МВД, 1823. – 337 с.
  10. [Непомнящий А. А.] Ж. Ф. Гамба: Из «Неизвестного путешествия по России»: Генерал Бороздин / Вступ. ст. и комм. А. А. Непомнящего // Крымский архив. – Симферополь, 1999. – Вып. 4. – С. 35–42.
  11. Непомнящий А. А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма : Последняя треть XVIII – начало XX века / А. А. Непомнящий ; Институт украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского. – Киев, 1999. – 211 с. — (Научно-справочные издания по истории Украины; Вып. 46).
  12. Пассек В. В. Отрывки из путешествия по Крыму / В. В. Пассек // Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком. — Кн. I. — СПб., 1838. — С. 151—175.

13. Петрова Э. Б., Прохорова Т. А. Крымские путешествия: Шарль Жильбер Ромм. «Путешествие в Крым в 1786 году» / Э. Б. Петрова, Т. А. Прохорова. — Симферополь: Бизнес-Информ, 2011. — 168 с.
14. Полевщикова Е. В. «Мы здесь в гуще битвы против анархии...» (политическая жизнь эпохи Реставрации в письмах А. Э. Ришелье В. П. Кочубею) / Е. В. Полевщикова // Французский ежегодник–2003. — М., 2003. — С. 165—181.
15. Ришелье // Русский биографический словарь / А. А. Половцов. — СПб., 1913. — С. 251—266.
16. Стемпковский И. А. Взгляд на путешествие Гамбы в Южную Россию / И. А. Стемпковский // Отечественные записки. — 1827. — Ч. 30. — С. 156—168.
17. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.) / И. В. Тункина. — СПб. : Наука, 2002. — 676 с.
18. Тынянов Ю. Н. Путешествие Кюхельбекера по Западной Европе в 1820–1821 гг. / Ю. Н. Тынянов // Тынянов Ю. Н. Пушкин и его современники. — М.: Наука, 1969.— С. 295–346.
19. Храпунов Н. И. Херсонес в описаниях европейских путешественников конца XVIII – начала XIX в. / Н. И. Храпунов // МАИЭТ. – Сб. / Отв. ред. А. И. Айбабин, В. Н. Зинько. – Вып. XVII. – Симферополь-Керчь, 2011. – С. 595–630.
20. Article I // The British and foreign review, or European quarterly journal. — 1838. — Vol. VII. — № XIV. — Pp. 417—457.
21. Balaclava // The Edinburg Encyclopedia : In 18 vol. / by D. Brewster. — Vol. III. – Philadelphia, 1832. — P. 198.
22. Black Sea // The Edinburg Encyclopedia : In 18 vol. / by D. Brewster. — Vol. III. – Philadelphia, 1832. —

Pp. 532–536.

23. Catalog 221: Travel – Natural Sciences – Hunting : Europe // Harteveld travel & miscellaneous old & rare. — P. 33–51.
24. Corney B. Crimean requirements / B. Corney // A medium of inner-communication for literary men, artists, antiquaries, genealogists, etc. — Vol. 11. — London, 1855. — Pp. 141–142.
25. Gamba J. F. Voyage dans la Russie meridionale et particulièrement dans les provinces au dela du Caucase, fait depuis 1820 jusqu'en 1824 : 2 t. / par le chevalier Gamba. — Paris, 1826. — 444 p.
26. Guthrie M. A tour, performed in the years 1795-6, through the Taurida, or Crimea: The antient kingdom of Bosphorus, the once-powerful republic of Tauric Cherson, and all the other countries on the north shore of the Euxine, ceded to Russia by the peace of Kainardgi and Jassy / M. Guthrie. — London, 1802. — 446 p.
27. Elliot C. B. Travels in three great empires of Austria, Russia and Turkey by C. B. Elliot : In 2 vol. / C. B. Elliot. — Vol. I. — London, 1838. — 497 p.
28. Handbook of biography embracing original memoirs of the most distinguished persons of all times / Edited by Elihu Rich. — London, 1863. — P. 24. — 911 p.
29. Henderson E. Biblical researches and travels in Russia, including a tour in the Crimea, and the Passage of the Caucasus : with observations on the state of the rabbinical and karaite Jews, and the mohammedan and pagan tribes, inhabiting the southern provinces of the Russian empire : with maps and plates by E. Henderson / E. Henderson. — London, 1826. — 531 p.
30. Kerr R. General history and collection of voyages and travels, arranged in systematic order / by Robert Kerr. — Vol. XVIII. — London, 1824. — 654 p.
31. Kirimh H. A century of Russian rule in the Crimea

- (1783–1883) / H. Kirimh // National movements and national identity among the Crimean Tatars, 1905–1906 / H. Kirimh. – Leiden ; New York; Köln, Brill, 1996. – Pp. 1–31. – (The Ottoman empire and its heritage ; Vol. 7).
32. Kizilov M. Karaites through the travelers' eyes: Ethnic history, traditional culture and everyday life of the Crimean Karaites according to the descriptions of the travelers / M. Kizilov. – New-York : Qirqisani Center for the Promotion of Karaite Studies, 2003. – 269 p.
  33. Koch C. The Crimea and Odessa: Journal of a tour, with an account of the climate and vegetation / By Dr. Charles Koch ; tr. by Joanna B. Horner. – London, 1855. – 323 p.
  34. Larousse P. Grand dictionnaire universel du XIX siecle / Pierre Larousse. – Paris, 1870. – T. VIII. – Pp. 978–979.
  35. McCulloch J. R. Crimea // A dictionary, geographical, statistical, and historical of the various countries, places, and principal natural objects in the world : In 2 vol. / J. R. McCulloch, Esq.– London, 1816. – Pp. 656–657.
  36. Note sur les monnaies de Crimée par M. Langles // Peully J. Voyage en Crimée et sur les bords de la Mer Noire pendant l'année 1803; suivi d'un Mémoire sur le Commerce de cette Mer, et de Notes sur les principaux Ports commerçans / par J. Reuilly. – Paris, 1806. – Pp. 215–223.
  37. Pallas P. S. Itinéraire trace par M. Pallas pour tous les endroits remarquables de la Crimée // Peully J. Voyage en Crimée et sur les bords de la Mer Noire pendant l'année 1803; suivi d'un Mémoire sur le Commerce de cette Mer, et de Notes sur les principaux Ports commerçans / par J. Reuilly. – Paris, 1806. – Pp. 233–240.
  38. Pinkerton J. General collection of the best and most interesting voyages and travels in all parts of the world

- many of which are now first translated into English / by John Pinkerton. – Vol. XVII. – London, 1814. – 472 p.
39. Querard J.–M. La France litteraire, ou dictionnaire bibliographique / par J.–M. Querard. – T. 17. – Paris, 1835. – 574 p.
  40. Reuilly, Jean de // Biographie universelle et portative des contemporains, ou, Dictionnaire historique des hommes vivants, et des hommes morts depuis 1788 jusqu'a nos jours, qui se sont fait remarquer chez la plupart des peuples, et particulièrement en France, par leurs écrits, leurs actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes ... / par A. Rabbe, C. A. V. de Boisjolin, C. C. B. de Sainte-Preuve. – Vol. 2. – Paris, 1834. – 918 p.
  41. Reuilly, Jean de // Biographie universelle classique, ou dictionnaire historique portative : Deuxième partie / par une société de sens de letters. – Paris, 1829. – Pp. 1377–2680.
  42. Reuilly J. Voyage en Crimee et sur les bords de la mer Noire, pendant l'annee 1803 / par J. Reuilly. – Paris, 1806. – 303 p.
  43. The dictionary of biographical reference containing one hundred thousand names together with a classed index of the biographical literature of Europe and America / by Lawrence B. Phillips. – London, 1871. – 1020 p.
  44. Voyages, Travels, Geography, Book of Maps and Prints // A catalogue of books in the Gibraltar commercial library, established in the year 1806 : With the fundamental laws of the institution, and a list of proprietors / Gibraltar commercial library. – 1823. – Pp. 27–51.
  45. Walfish B. D. Reuilly J., baron de / B. D. Walfish // Walfish B., Kizilov M. Bibliographia Karaitica : An annotated bibliography of Karaites and Karaism : In 2 vol. / by B. Walfish with M. Kizilov. – Vol. 2. – Leiden–Boston–Brill, 2010. – 810 p.
  46. Webster. J. Travels through the Crimea, Turkey, and

Egypt, performed during the years 1825—1828: including particulars of the last illness and death of the Emperor Alexander, and of the Russian conspiracy : In 2 vol. / J. Webster. – Vol. 1. – London, 1830. – 162 p.

Шахін Ю. В.

УДК 930(477):94(497.1)

ЧОМУ РОЗПАЛАСЬ ЮГОСЛАВІЯ? ВЕРСІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

В статті розглянуто основні підходи українських учених до проблеми розпаду югославської федерації. Представлена класифікація їхніх підходів і критика їх методологічних позицій, встановлена ступінь розробки проблеми і перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: *розпад Югославії, українська історіографія, методологічна еkleктика.*

Причини драматичних подій, які спіткали в 1990-і рр. народи західних Балкан, ще довго будуть осмислюватися у історичній науці. В світі вже існує величезна кількість досліджень причин розпаду Югославії. На жаль, українська історіографія поки не може похвалитися значними здобутками у цій царині.

Звичайно, розпад Югославії в Україні досліджується. Щонайменше півтора десятка науковців опублікували роботи, присвячені даному питанню. Серед них історики, політологи, економісти, фахівці з міжнародних відносин, військової історії та навіть один дипломат. Однак їх зусилля зосереджені на проблемі розпаду як такого. Тому вони радше розглядають події 1990-х рр., аніж шукають їх витоки. Як наслідок, в більшості історичних досліджень відсутня історична глибина. Деякі автори просто констатують, що наприкінці 1980-х рр. в Югославії були внутрішні проблеми і країна була достатньо дезінтегрована, а чому так стало-